

Ղևոնդ Ալիշան

Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց

Մոգություն . մագդեգական աղանդ

Մեր հին հեղինակները և օտար գրիչները մեզ հայտնի են դարձնում այն, ինչը հայերս չաստվածների անուններով պաշտում էինք Քրիստոսից մի քնաի դար առաջ ու հետո: Բայց է՛լ ավելի առաջ մեր քիչ-շատ ընդունած երկու սկզբունքները (բարի և չարի) և կրակի աստվածության պաշտամունքը չեն բացատրել . հավանաբար այն ծավալվել էր նաև Հայաստանում, թեև ավելի նվազ չափով, քան Պարսկաստանում ու Մարաստանում, և հույների դիքերի ու պատամունքների փայլատակումից մարել կամ մթագնել էր: Այդպես էր և պարսիկների մոտ պարթևների թագավորության ժամանակաշրջանում և վերստին բոցկլտացել էր Սասանյանների օրոք 3-րդ դարում: Վերջիններս կամեցան այն արժածել նաև Հայաստանում, մինչդեռ մեր աղգակիցները քիչ ժամանակ անց, ամեն սուտ կրոն ու պաշտամունք թողնելով, դարձան քրիստոնեության: Եվ երբ մեկ ու կես դար անց Հազկերտն ու նրա նմանները ամենայն հնարքներով ջանացին հայոց կողմերում ատրուշաններ բորբոքել, իմացան, որ այնուհետ այնտեղ մեկ այլ, աներևույթ կրակ (Քրիստոսի հավատի և սիրո) ոչնչացնելու էր իրենց խավարաբորբ խարույկը:

Բնապաշտության առումով հիշեցնենք կրակի պաշտամունքը և Ագաթանգեղոսի՝ հին հայերին մոխրապաշտ կոչելը: Սակայն դրանով իմացանք նրանց՝ պարզապես բնության մեծամեծ երևույթների ու տարերքների պես կրակն էլ պաշտելը: Իսկ այստեղ հիշված կրկար աստվածության կամ գերագույն Աստծու էական պատկերն էր՝ բազմապատիկ հավատքներով ու ավանդություններով

հանդերձ, որոնց բովանդակած կրոնները կոչվել են պես-պես անուններով . ամենից ավելի ընդհանուր կրոն լինելով Պարսկաստանում՝ պարսկական դեն կրոնը հնարողի կամ ծավալողի անվամբ՝ գրադաշտական աղանդ, և իր պաշտամունքավարների առումով՝ մոզերի աղանդ կամ մոզության օրենք, ինչպես ասվում է մեր նախնիների գրքերում: Վերջինս պետք չէ շփոթել մոզ և մոզություն կոչվածի հետ, որով իմացվում է որևէ աղթարական և կախարդական հնարք:" Այս պարսից կրոնը առանձնահատուկ կերպով կոչվում է դենիմագդեզն՝ մագդեզական դեն, որովհետև մագտա-յագնա նշանակում է «որմզդապաշտ» կամ «աստվածապաշտ», ինչպես տավա-յագնա՝ «դիվապաշտ»:

Այս լայնածավալ կրոնը, որը հայերիս մեջ ջնջվեց քրիստոնեությանը, մի հակառակ կերպով էլ իսլամական կրոնով ջնջվեց ուրիշ աշխարհներում, և այժմ մնում են սակավ և իրենց նախնիների ոչ կատարյալ ավանդություններով հետևողներ պարսից սահմաններում, ինչպես և Հայաստանին մերձակա Բաքվում, որտեղ կան կրակի ինքնավառ աղբյուրներ: Դրանք կան նաև Հնդկաստանում և կոչվում են Փարսիք և Կեսար:

5-րդ դարի կեսին Հայոց աշխարհում պարսիկների վերջին փորձը ոչ միայն մեր բարեպաշտների սիրտը բորբոքեց սիրո գերագույն հրով, այլև սրեց գիտունների գրիչը՝ հերքելու և խայտատակելու մոզերի բարբաջանքը: Մեր ամենաընտիր հեղինակները՝ Եզնիկը, Եղիշեն, Մովսեսը, Ղազարը, ու փոքր-ինչ էլ ուրիշ ոմանք մինչև իսկ այսօրվա վարժարանների աշակերտներին մասամբ են ճանաչելի դարձնում այս՝ քննության կարոտ թողնելով մյուս մասերը, որոնք արժանի համարեցինք ըստ կարելիության բովանդակել կամ համառոտել հետևյալ ծանոթությամբ՝ այլոց թողնելով պակասն ու սխալը լրացնելը կամ ընդարձակ ճառողների գրքերը փնտրելը, որ եթե մեզ համար մեր հին հայերի հավատքի պատճառով է հետաքրքրական, օտարների համար էլ հետաքրքրական է եղել կրոնի՝ «Չանդ-Ավեստա» կամ «Ավեստա» և «Չանդ» կոչված գրքերում եղած ընդարձակ վարդապետությունների պատճառով և նույնիսկ մոզ անվան պատճառով:

Անձանոթ է այս անվան ծագումը, որ, այսպես կարճ ու միավանկ, մի խոր հնություն է ցույց տալիս հայոց ու պարսից լեզուներում, որոնք գրում են մոկ կամ

մյուսկ, նաև մավ և մյուղ, նրանց գլխավոր մոգպետի անունն էլ, ըստ մեր հին գրիչների, գրում են մյուպետ կամ մովպետ: Արաբները մոգին կոչում են մաճյուս:

Ըստ որոշ գիտնականների՝ մոգ բառը ծագել է քաղղեերենից և նշանակում է «մտածող, նկատող»: Ըստ Փիլիսոփաների («Ապոլոնիոս Տիանացու վարքը»)՝ հին պարսիկները մոգ էին անավանում իրենց շաստվածներին, հետո անունն անցավ նրանց պաշտամունքավարներին: Մոգ անունը մ և բ կամ պ տառերի լծորդությամբ նույնանում է սկյութական և սլավոնական լեզուների բոգ և բագ աստվածային անունների հետ: Ոմանք էլ ստուգաբանում են ըստ մակա կամ մահա բառի, որ նշանակում է «մեծ», ինչպես լատիներեն majus-ը: Մոգ անվամբ հատուկ անձ, կարծում են, չի հիշատակվում, իսկ տեղանքի ու ազգի առնչությամբ նախ գտնում ենք մեր երկրում մի աշխարհ կամ նահանգ՝ երեք համանուն առանձին գավառներով, որ կորդվաց ու քաղղեացվոց սահմանակից Մոկաց աշխարհը և Առանձնակ Մոկքն է: Մինչ այժմ էլ կա մի վիճակ՝ Մոկա կամ Մեքս անվամբ, որով կոչվում է նաև գլխավոր ավանը: Հերոդոտոսը հիշատակում է մարերի երկրի Մոգ կամ Մագ գավառը, բայց գիտնականները այն համարում են ոչ թե տեղ, այլ մոգերի ու քահանաների դաս: Ըստ տեղանքի դիրքի՝ ոմանք (և ավելի՛ մեր հ . Ղուկաս Ինճիճյան հնախոսը) մոգության բուն սկզբնատեղի համարում են Մոկաց աշխարհը և նույնիսկ Քրիստոսի ծննդյան ժամանակ արևելքից եկած մոգերին համարում են այս կողմից: Դրա համավստիքը չկա՝ բացի տեղանքի հարմարությունից (այդ տեղանքի հնագույն հիշատակողներ են հույն պատմիչներ Հեկատեոսն ու Հերոդոտոսը (III, 93. VII, 68), որոնք այն կոչում են Մուկ): Ս . Բարդուղիմեոս առաքյալի վկայաբանության մեջ մոգերի մի երկիր էլ հիշատակվում է Պարսկաստանում, ինչը երկբայելի է: իսկ աղթարքների մեջ հիշատակված մոգերի ազգը կոչվում է նաև խթայեցի, երկիրը՝ Խութայու երկիր, ինչը պատմիչների մոտ կոչվում է Խաթայի, որը Չինաստանին սահմանակից թուրք կամ թաթար ցեղ է:

Գրիգոր Աստվածաբանի գրքի մեկնիչը (Նոննոսը) ասում է . «Մոգքն՝ ազգաւ ի Գամրաց են, ուստի և Լերդահմայութիւնն լինի» . գամիրքցիները (Հաբթեթյան Գոմերից) Առաջին Հայքի և Կապադովկիայի հին բնակիչներն են . սրանց մոգությունն էլ համարվում է «մակակոչութիւն բարեգործ դիւաց, առ ի բարոյ իմիք հաստատութիւն»: Ընդհակառակը, պարսից մոգությունը չար դևերի

մակակոչություն է, որ կախարդություն է: Այս երկրում (Գամիրքում) կար Մոկիսոն անվամբ մի քաղաք (որ թվում է ներկայիս Գրշեհիրը), որը Հուստինիանոս կայսրը կարգեց Կապադովկիայի մայրաքաղաք, և որը հավանաբար մեր երկրի նման կոչվում էր Մոկս և հույների կողմից կոչվեց Մոգիսոս: Սրանք շատ հին ու մութ հիշատակումներ են:

Մենք հիշեցինք պարսկադեն մոգության ծանոթագույն հեղինակին, որը սովորաբար համարվել է Ջրադաշտը: Այս հոշակավոր անձը ճանաչվել է Քրիստոփոս վեց դար առաջ, բայց ներկայիս հնախույզները ընդունում են մի շատ ավելի հին Ջրադաշտի, որն ապրել է Փրկչի թվականից 25 կամ 26, մինչև իսկ 30 դար առաջ: Իսկ հին պատմիչները, ըստ Պլինիոսի (XXX, 1), այդ թիվը կրկնապատկելով, դարձնում են 6000 տարի, ինչը մեր սովորական ժամանակագրությամբ անցնում է նաև Ադամի թվականից: Բայց ոմանք համարում են, թե սա Նոյ կամ Մեմ նահապետն է: Մեր պատմիչներն էլ հիշատակում են Շամիրամին և Արայի ժամանակակից մի Ջրադաշտի՝ Փրկչի թվականից մոտ 2000 տարի առաջ (ըստ Սվիդասի՝ Տրոյական պատերազմից 500 տարի առաջ)՝ իբր բակտրիացիների թագավորի, որը, ասորեստանցիներին ու բաբելոնացիներին հակառակ, հանրեց մի աղանդ՝ Ջրվանին կոչելով աստվածների հայր: Բայց այսպիսի գրույցները շատ անստույգ բաներ են, որքան էլ հավանական լինի, թե մի հին աղանդապետ եղել է մոգության վարդապետը, կամ այդպիսին են եղել այլևայլ անձինք, որոնց անուններն ու գործերը միավորվել են այդ Ջրադաշտի մեջ, և շատ դարեր անց գրով ու խոսքով նման աղանդ է հրապարակ բելեր նոր և մեծ Ջրադաշտը:

Արդ, սա ամենահավանական հաշվարկով ծնվել է փրկչական թվականից 600 տարի առաջ և մահացել է 522 թ . Ուրմիա քաղաքում: Մեր պատմիչներն այս վայրը հիշելիս գրեթե միշտ ավելացնում են «քաղաք Հայոց», որ նշանակում է՝ աղանդապետն էլ կարող էր լինել ինչպես հայ, այնպես էլ պարսիկ, մար կամ ասորի, ինչպես ասում են այլևայլ գրողներ: Բայց պարսիկները նրան համարում են ոչ միայն իրենց համագգի, այլև իրենց Արեմենյան արքունի ցեղից Հրուդեն կամ Ֆերիտուն դյուցազնի գավակներից և Արասայի որդու՝ Բուրուշասայի կամ Բյուրշասայի որդին, մորն էլ անվանում են Դուդհա (Dughda): Անունը Ավեստայի լեզվով, որոնք նա գրեց իր վարդապետությունը, Չարադուշթրա, Չերաթոշդ,

Չարադուշտ էր, որից՝ նոր պարսկերեն Չերտյուշտ, ըստ մեզ՝ Չրադաշտ, ըստ արևմտյանների՝ Չորոաստր (Zoroastre), որը, ըստ բառի, ստուգաբանվում է որպես «ոսկի աստղ», ըստ ոմանց՝ հատկապես Շնիկ աստղ: Իր դենի գրքերում շատ անգամ կրում է Սպիտաման, այսինքն՝ «ընտիր, գերագանց», մականունը:

Ասումեն, որ Չրադաշտը 30 տարեկանում դուրս եկավ հայրենիքից և գնաց արևելք՝ Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի սահմանների մոտ, որտեղ 10 տարի առանձնացավ մի քարայրում, և այնտեղ Որմիզդի ներշնչանքով հին բակտրիական լեզվով գրեց իր հռչակավոր գիրքը՝ «Ավեստա»-ն, որ նմանահունչ հայերեն բառով թարգմանում են «հավաստի բան»: Որոշ ժամանակ անց սրա վրա ավելացան «Չանդ» անվանումով մեկնություններ ու ծանոթություններ, որի պատճառով անվանվեց «Ավեստա» և «Չանդ»: Չանդ անունը տրվում է նաև պահլավերեն թարգմանությանը՝ իբրև բնագրի մեկնություն, որից էլ՝ «Չանդ-Ավեստա» անվանումը, որ ճիշտ է, եթե սրանով իմացվի միայն պահլավերեն թարգմանությունը:

Արդ, ըստ արևմուտքի հեղինակների, «Ավեստան» պարունակում էր 2000000 տող: Այսօր կլինի 200000 տող՝ բաժանված 21 նասքի (գրքի): «Ավեստա»-ի այն մասը, որ թվում է ավելի հին, քան մյուսները, կոչվում է «Գաթա», ինչը թարգմանվում է «երգ, աղոթք»: Այս գրքի մեծ մասը կրոնական և խրատական է, բարոյաբանական ու աղոթական: Բովանդակում էր նաև աստղերին, բժշկությանը, հմայությանն ու այլ բաների վերաբերող ճառեր, ինչպես նաև նրա վարքը և այս գիրքը բաների Որմիզդից ընդունելու պատմությունը: Բայց այս բոլոր գրվածքները կորել են կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ատելությանը կրակը ձգվելով՝ ոչնչացվել: Մնացել է միայն Արտաշիր Սասանյանի Ժամանակ Թանասար մոգպետի ձեռքով և հատուկ լեզվով գրածը, որ հույժ նման է հին պարսկերենին՝ «Վենտիտատ» կամ «Վանտիտատ», հնում՝ «ՎԻտայեվոտադեն», ինչը նշանակում է «տրված ընդդեմ դևերի», պահլավերեն՝ Ճավիտ-շետա-տատ: Գրքին տված «Յասնա» կամ «Իգաշնե» անվանումը նշանակում է «պաշտամունքների գիրք», իսկ յաշդ-երը այլևայլ դիքերի համար ասվող շարականներ կամ օրհներգություններ են:

Մի նաքսի նասն էլ «Վիսքերետ»-ն է: «Վենտիտատա յասնա»-ն և «Վիսքերետը»-ը միասին անվանվում են «Վենտիտատ-Սատե»: Սրանք մեկնությամբ հանդերձ հնուց թարգմանված են պահլավերեն: Կորսված մի նաքսի պարունակությունն էլ ամփոփված է թվում «Պունտահիշ» անունով մատյանի մեջ, որում խոսվում է արարչագործության մասին: Մեկնաբանություններ կան նաև ֆրասի լեզվով, որ կոչվում են «Բագենետ», որոնցից մեկն էլ կոչվում է «Մինոխրետ»: Թարգմանություններ են եղել նաև նոր պարսկերենով, ինչպես՝ «Ջերտյուշթ-Նամե»-ն, որ Ջրադաշտի տաղաչափված (չափածո) վարքն ու օրենքն է՝ շարադրված 1227 թ. : Նշանավոր է նաև Ներիոգենկ անունով մեկի կատարած սանսկրիտ թարգմանությունը: Այս կրոնի վերաբերյալ կան նաև հնդիկների Կյուճարադ նահանգի լեզվովայլ գրվածքներ, որոնք եվրոպացի գիտնականների մոտ շատ հարգի են: Մեկ այլ նշանավոր գիրք է «Խուրտանե-ավասդա» կոչվածը, որը աշխարհիկների համար ծառայում է իբրև «Մաշտոց» կամ աղոթագիրք և փոքր է կոչվում բուն «Ավեստա»-ի համեմատությամբ . հորինված է համարվում Արտաշիրի որդու՝ Շապուհի ժամանակներում:

Գիրքը կարգավորելուց հետո Ջրադաշտը այն տանում է Բակտրիայի Պահլ մայրաքաղաքը՝ Դարեհի հոր՝ Վշտասպ թագավորի մոտ, և բացատրելով ընդունել է տալիս նախ արքունիքում, ապա՝ հպատակների մեջ: Կանգնեցնում են բազում ատրուշաններ կամ հրատներ, ինչպես անվանում են մեր հեղինակները . դրանք քարեղեն սեղաններ կամ բագիններ են՝ վրան փոքրիկ փոս, որի մեջ վառում ու միշտ վառ էին պահում կրակը: Պարսիկները դրանք կոչել են ագերկյահ կամ աթաշկյահ կամ աթեշկետե կրակարան: Դրանք դրվում էին բացօթյա, երբեմն չորս կողմը պատով փակված, բայց առանց ձեղունի, ինչպես պատշաճ էր միշտ ծուխ ու մուխ արձակող բագինին, մանավանդ որ հին ժամանակներում բոլոր ազգերի պաշտամունքի վայրերն էլ բաց և բարձր տեղերում էին: Կային շարժական, նաև արժաթե բագիններ, որ պատերազմի ու հանդսությունների ժամանակ տանում էին գորքի կամ մարդկանց բազմության հետ:

Ջրադաշտի աղանդը շատ և շուտ տարածվեց արևելքում՝ մինչև Հնդակաստան ու Չինաստան: Բայց այս երկու մեծ երկրներում գրեթե միևնույն ժամանակ

հանդես էին եկել մեկական մեծ աղանդապետներ ևս՝ Կոնֆուցիոսը և Բրահման, ու քարոզել էին նոր կրոններ, որոնց հետևողները շատ ընդդիմացան Ջրադաշտին: Աղանդը առավել անարգել մտավ արևմուտք, որը նվաճել էին պարսիկները: Սակայն աղանդապետը այս հաջողությունը տեսնել չկարողացավ, քանի որ մոտավորապես Դարեհի գահակալության տարում մեռավ կամ սպանվեց Վշատսպի հետ սկյութների ու թուրանցիների դեմ պատերազմելիս:

Հավանաբար այս ժամանակներում՝ Տիգրանի ու Կյուրոսի մահից հետո, երբ երկիրը նվաճվեց պարսիկների կողմից, Ջրադաշտի աղանդը մտել է նաև Հայաստան կամ նորոգվել է: Բայց արժանի է հիշելու, որ ըստ հույների՝ այս ժամանակներում էր ապրել մի անվանի հայ մոզ, որին հիշատակեցինք Արայի ու աղեգների առիթով: Շատերն են հիշատակում այս մոզին, բայց այլևայլ անձնավորությամբ ու ժամանակով: Ոմանք նույն են համարում Արմենիոս կոչվածին և Պամփյուլացուն, ոմանք՝ սրանցից էլ տարբեր, Կտեսիաստեոսի հիշատակածից էլ: Առնոբիոսը հայ Ջրադաշտին անվանում է Ոստանի (Վստամի՞) թոռ: Պլինիոսը այս անունով, որը, թվում է, ունր վարդապետական կամ սրբազան մի նշանակություն, նաև ուրիշներին է հիշատակում: Պլինիոսը այսպիսի մեկին հիշատակում է որպես Քսերքսեսի ժամանակակից ու Ջրադաշտի գրքերի մեկնիչ, մեկ այլ Ոստանեսի էլ՝ որպես Ալեքսանդրի ուղեկից: Սույն հեղինակը (Պլինիոսը) հիշատակում է նաև հայկական անվանն ու ազգին մերձավոր յալ մոզերի, ինչպես՝ Չարատին և Ապուսկորին (՞)՝ ազգությամբ մար, Մարմար և Արաբանդիփո՞կ (Երվա՞նդ) Բաբելացիներին, Տարմենդ Ասորեստանցուն և անվանի Ջրադաշտից հին և նրա ուսուցիչ ումն Ազոնակի կամ Ազոնակսի, որին բանասերներից ոմանք համարում են Մեմի կամ Եբերի աշակերտ: Մեկն էլ բուն անունը համարում է Նոյակ: Կարո՞ղ էր արդյոք մեկն էլ Ասքանազ ասել, որ Հաբեթի թոռն է: Բայց այս քիչ կամ շատ ենթադրական բաները թողնելով՝ մի փոքր էլ քննենք Ջրադաշտի կամ մոզերի հավատքը՝ առանց քրքրելու նույնիսկ պարսից նոր մոզերի անհնաբան կարծիքները:

Հույների մեջ առաջինը նրանց պատմահայր Հերոդոտոսն է փոքր-ինչ գրել պարսկական այս կրոնի մասին: Ավելի երկար գրել է Թեոպոմպոսը, բայց նրա գրածը կորել է: Իսկ մեր վերոհիշյալ դաստիար գրողները (Եզնիկ, Եղիշե և այլք),

ավելի մոտ լինելով Ջրադաշտի նորոգված աղանդին հետևողներին, Մասանյանների օրոք բավական ստուգությամբ են այն ծանուցում: Իբր աշխարհի արարչությունից առաջ կար իբրև թե անձնավոր մեկը՝ Ջարվանա Աքարանան (անսահման ժամանակը), որ, ըստ մեր ազգակիցների, Ջրվանն է: Եվ փափագում էր մի որդի ունենալ ու դրա համար հազար տարի հաշտ էր առնում, այսինքն նվերներ էր պատարագ անում կամ ընծայում: Ո՞ւմ և ի՞նչ, ինչպես ծաղրելով հարցնում են Եզնիկը և մեր ու օտար ուրիշ հայրեր: Վերջապես Ջրվանը խեղեփներ (երկվորյակներ) է հղանում մեկին՝ իր փափագների համար, մեկին էլ՝ իր տարակուսանքների . և առաջինը սա է լույս աշխարհ գալիս (ինչպե՞ս)՝ գարշահոտ, տգեղ, դժգույն մեկը, որ «Ավեստա»-ի լեզվով կոչվում է Ահրրոմայինու, որից նոր պարսկերենում կոչվում է Ահարեմեն, Հարաման, Ահրիմեն, Հարիման, Խարաման և այլն: Իբրև այսպես կոչվելու պատճառ՝ Եզնիկն ասում է . «ՋԽարամանի անուն յանձին կրելոյ՝ առ ի յարեւ գարեգակնատենչիկսն արկանելոյ, ուստի և գանունն իսկ գԽարամանոյ առ . նոյնպէս և Սատանայ անուն՝ ոչ բնութեան ինչ անուն՝ այլ բարուց»: Քիչ անց ծնվում է լուսավոր և անուշահոտ որդին՝ Որմիգդը, որ ստեղծում է երկինքն ու երկիրը և ինչ որ այնտեղ կա: Նրան նախանձելով Ահրմանը, ընդհակառակը, ստեղծում է չար էակներ, ինչպես՝ հրեշտակների դեմ՝ դևեր, ընտանի կենդանիների դեմ՝ գազաններ, լույսի դեմ՝ խավար, առողջության դեմ՝ հիվանդություն, կյանքի փոխարեն՝ մահ, և այլն, և այլն:

Այսպես տարբեր անձերից կամ սկզբունքներից է ծագում հավատքի երկարմատ, այսինքն՝ բարիի և չարի հակառակության սկզբունքը, ինչը երևացել է նաև այլ կրոններում: Բայց Ջրադաշտի կրոնում Որմիգդը համարվում է մեծ և պաշտելի աստված, Ահրիմանը՝ մի պարզ հակառակություն, որին հետագայում գանդիկներն ու մանիքեականները հռչակեցին հավասարագոր հակառակորդ, ինչի պատճառով ասելի դարձան գարդաշտականներին, ինչպես Եզնիկն էլ ասում է . «Ընդէ՞ր ասիցեն մոգք գՉանդիկս»: «Չգոն» գրքի հեղինակն էլ հարցնում է . «Ո՞ տացէ զհատուցումն վարձուց մանկան Խաւարի՝ Չնադիկ աղանդին՝ որք են Մանիքեցիքն»: Մոգերի ու մագդեգականների մեծ ջանքն էր՝ ասել Ահրիմանին և պնդել, թե իրենք միաստվածական են՝ միայն Որմիգդին ճանաչելով իբրև մեծ աստված:

Ճիշտ է, որ «Ավեստա»-ի մեջ բազմաստվածության որոշակի նշան չկա, որը չկա նաև նրա մեկնիչների մոտ: Սակայն գոնե նրանց հաջորդները կամ նորերը ցույց են տալիս աստվածակերպ էակներ կամ գորություններ, որոնց գլխավոր կարող է համարվել Հոնավարը կամ Հունավարը, Հոնովերը, Ահունավարը և, ըստ «Ավեստա»-ի, Ահունա-վայրիան, որ աստվածային (խոսք) էր և եթե ոչ անձնավոր, ապա գոնե դիմավոր՝ տարրորոշված աստվածային խոսքից, որ կոչվում էր Մաթրա: Այս Հոնավար արարաչագործ խոսքով Ռոմիգդը հերքել է Ահրիմանին: Ոմանք սա համարում են Ռոմիգդի մի պարզ մակդիրը: Բայց Սասանյանների օրոք Միհրի աստվածությունը անտարակույս է, ինչպես տեսանք, նաև հայերի մեջ . նույնը վերաբերում է նաև նրանց Անահիտին:

Եթե ոչ աստված, ապա աստվածազան կամ գերագույն ոգիները մոզերի գրվածքներում նշված են իբրև Ռոմիգդի մերձավորներ ու պաշտոնատարներ՝ կոչված Ամշաբանդ կամ Էմշասփենտ, Էմհուսփենտ, «Ավեստա»-ի լեզվով՝ Ամեշա-Սբենդա, որ թարգմանվում է «անմահ-բարերարներ», որոնք վեցին էին: Ռոմիգդին էլ մեկտեղ առած՝ ասվում են յոթը և համապատասխանում են հրեաների և քրիստոնյաների հրեշտակապետերին:

1. Բահման կամ Պեհմեն, հին ձևով՝ Վոհու-Մանո, որ թարգմանվում է «բարի միտք», ամեն բանի խնամակալ, հոգիներ վերբերող է: Մրան էին նվիրված մայիս ամիսը, ամիսների 2-րդ օրը և շուշան ծաղիկը:

2. Արտապահիշդ, Աշավահիշդա, որ նշանակում է «սուրբ կամ վեհագույն, աշխարհի լույս, բարի օրենք» և այլն: Մրան էին նվիրված օգոստոս ամիսը, կրակի պահպանությունը, ամսի 9-րդ օրը, մերգենգյուշ ծաղիկը (Mayorana, մշտիկ):

3. Շահրիվար, Շեհրիյվեր, ըստ հների՝ Խշադրա-Վայրիյա, որ մեծ թագավոր է, աշխարհի մեծությունների՝ բովերի, լեռների տեսուչ: Նրան էին նվիրված 10-րդ (դեկտեմբեր) ամիսը, ամիսների 4-րդ օրը, ռեհան ծաղիկը:

4. Սբենդարմատ կամ Իսֆենտարմատ (տե՛ս Սպանդարամետ), Սբանդա-Արմաիդի, որ նշանակում է «սրտի ազնվություն, սրտեր քաղցրացնող» . Անասունների խնամակալ է: Նրան էին նվիրված 5-րդ ամիսը

(հունիս), ամիսների 5-րդ օրը, ուոենի ծառը . սա միայն հրեշտակուհի էր համարվում՝ իբրև Որմիգդի դուստր:

5. Խորտատ կամ Հաուրվադատ, որ կենսատու է, ժամանակի վարիչ, երկրի բույսերի և ջրերի խնամակալ: Նրան էին նվիրված 7-րդ ամիսը (սեպտեմբեր), ամիսների 6-րդ օրը և շուշան ծաղիկը:

6. Աներտատ կամ Ամարտատ, որը անմահատուր է կամ մահը դյուրացնող, ծաղիկներ ու պտուղներ խնամող: Նրան էին նվիրված ամսի 7-րդ օրը և ջամբա (°) ծաղիկը:

Այս գերագույն ոգիներից կամ հրեշտակապետներից վար, իհարկե, պիտի լինեն նաև հրեշտակների (ֆերիշդե) մի դաս, որոնք սովորաբար կոչվում են իզետ («ագատ») և, ըստ «Ավեստա»-ի, Յագադա, որ նշանակում է «աստվածային, գոհաբերությամբ պատվելի»: Յաշդ են կոչվում նաև գոհարարության սպասքը, որից է և մեր լեզվում հաշտ-ը . սանսկրիտում յաճատ և յաշդավիա նշանակում են այն, ինչ-որ մեզանում, ըստ պարսկերենի, հաշտ-ը՝ «գոհ»: Հիշատակվում ենավելի քան 40 ագատներ և 24 կամ 28 գլխավորները, որոնք համարվում են խնամող կամ ամսվա օրերի պահապան, ոմանք՝ երկու օրերի, ինչպես մի քանի օրերի պահապան էին էմշաբենտները:

Այստեղ կարգենք ամիսների անունները և դրանց ընթացքում կատարված տոները, ապա՝ այդ ամսվա օրերի պահապանների անունները:

1 . Ագուր, որը, ըստ մեզ, արեգն է՝ մարտը . 9-րդ օրը կատարվում էր կրակի ու ստրուշանների տոն և կոչվում էր ագուրական:

2 . Տայ կամ խոռեմ, խյուրբեմ (ահեկան, ապրիլ), որ նշանակում է «զվարթություն» . 8-րդ օրը՝ խյուրեմ-րուզ, տոնական էր:

3 . Բահման, պեհմեն (մարերի, մայիս) . 2-րդ օրը պեհմանրուզն էր՝ ուտելիքի, մսի, պտղի տոն:

4 . Սպանդարմատ (մարգագ, հունիս) . 17-րդ օրը վնասակար բաները (կարիճներին և այլն) ջնջելու տոն էր:

5. Ֆերվերտիյն, որին նմանահունչ է նաև հայոց հրորտից ամիսը, ինչպես գրվում է հին օրինակներում, իսկ նորերում՝ հրոտից (հուլիս) . 19-րդ օրը նոր զգեստ կտրելու, ոչխարները մաքրելու և այլ գործերի տոն էր:

6. Էրտիպիհեշտ (նավասարդ, օգոստոս) . 3-րդ օրը կրակին, թագավորներին պատիվ մատուցելու տոն էր:

7. Խուրտատ (սեպտեմբեր). սրան նման է ամսի հայերեն անունը՝ հոռի՝ առանց տատ հավելվածի, որ կարող էր նշանակել «տուրք», իբրև հոռետուր կամ արևատուր . 6-րդ օրը Աստծուց խնդրանքների և հաջող ամուսնության տոն էր:

8. Տիր (սահմի, հոկտեմբեր) . 13-րդ օրը՝ տիրական, Մինչուչեհրի և Էֆրասիապայի հաշտության տոն և հիշատակ էր, ըստ ոմանց՝ նաև ապրիլյգեկյան՝ ջրերի տոն:

9. Մուրտատ (տրե, նոյեմբեր). 17-րդ օրը նունուֆար ծաղիկ քաղելու տոն էր՝ չեմի-նիլուֆեր:

10. Շահրիար կամ Շեհրիյվեր (քաղոց, դեկտեմբեր). 4-րդ օրը՝ շեհրիվարական, Դարեհի ծննդյան հիշատակի օրն էր, 8-րդ օրը՝ խեզան («աշուն»):

11. Միիր (արաց, հունվար) . 15-րդ կամ 20-րդ օրը՝ միիրեկյան կամ մեհիրեկյան, բարեկամության, ֆերիտունի (Խորենացու Հրութենը) հաղթությունների հիշատակի և Արտաշիր Սասանյանի թագավորության տոնն էր:

12. Ապան (մեհեկան, փետրվար). 10-րդ օրը Չավի ձեռքով Էֆրասիապայի գահընկեցության հիշատակի օրն էր:

Ավելյաց 5 օրերը «Ջերտյուշթնամե» գրքում կոչվում են ֆարվարտեկան: Ուրեմն այլ կարգավորությամբ էր տարվա ամիսների հաջորդականությունը, որ վերջանում էր ֆերվերտին (հրորտից, հուլիս) ամսով, և համաձայն հայոց տոմարի՝ տարեմուտը սկսվում էր նավասարդով: Մեկ անունով փենճի-մագտիյագնան էին կոչվում օրերը, այսինքն՝ «հինգ սրբազաններ», կամ փենճի խուահարան «հինգ քույրեր»: Սրանցից հուրաքանչյուրը հին ու նոր հատուկ անուններով կոչվում էր՝

- Ահունավատ = Աֆերիյն,
- Ասդավատ = Ֆերրուխ («երջանիկ»),
- Էսֆինդամատ = Ֆերրուզ («հաղթական»),
- Վահուխշադրի = Ռամիշդ («վեհ»),
- Վեհիշդուշ կամ Վեհիշդոյիշդ = Տյուրյուտ («ո՛ղջ մնա, մնաս բարով»):

Այս ավելյաց օրերին սոցերը տանիքների վրա քաջքերին հաց ու կերակուր էին նվիրաբերում: Բազմատեսակ խտրական օրերից մեկն էլ ամիսների 14-րդ օրն էր՝ սիրխուրը, որի անունը նշանակում է «սխտորակեր», և որը վնասակար դների դեմ է: Թե՛ ամիսների և թե՛ ամսվա օրերի նոր անունները դրվում են Հազկերտի տոմարի նորոգության ժամանակ պահլավերեն կամ ֆարսի լեզվով: Այստեղ կարգում ենք ամիսների յուրաքանչյուր օրվա պահապանների հին ու նոր անունները՝ նրանց պահպանած կամ խնամած բաների նշանակությամբ, նաև հաշոդ (հ .) և ձախորդ (ձ .) օրերի խտրությամբ:

- հ . Որմիզդ . Անհումա — հաշոդություն, նոր շինություններ
- հ . Բահման, Վահուման — մարդկանց, ձիերի, այծերի աճում
- ձ . Արտիպեհեշտ, Անդավիշդ — կրակ
- հ . Շահրիվար, Շադնավին — լեռներ, բովեր
- ձ . Սբանդարմատ, Սաբանտոմոտ — կենդանիներ
- հ . Խուրտատ, Խունտատ — ջրեր, բույսեր
- ձ . Ամարտատ, Ամանտատ — ծառեր և մարգեր
- ձ . Տեբատար (Տինի Բավան ատան) — վաճառք, շինություններ, կերակուր
- ձ . Ատար, Ադուն — կրակի պաշտամունք
- հ . Ապան, Ավան — ջուր, մշակություն
- հ . Խուրշիտ, Խուր կամ Խունտատ — արեգակ
- հ . Մահա կամ Մահ — ունեցվածք, զոբսանք
- հ . Տիր — ամպեր, անձրևներ
- հ . Գոշ — անասուններ
- հ . Տեբմեհեր Տինի, Բավանմադուն — լեզուներ (72), բարի գործեր
- ձ . Սերոշ, Սարուշ — ուսում, արդարների հոգիների պահապան

- հ . Ռաշնե, Ռաշուն, Ռաշնե-րաստ — իրավունք և արդարություն
- հ . Ֆերվարտին — արքայություն, դենի համար հոգացող մարդկանց հոգիներ
- հ . Վահրամ, Պեհրամ, Վառահրամ — ուղևորներ
- հ . Ռամ — բախտ
- հ . Կուվատ, Վատ — հողմեր
- ձ . Տեբտին, Տինի բավանտին — աստված ի՞նքը
- հ . Տին — մագդեգական կրոն
- ձ . Աշասանկ, Արտ, Արսասանգ — մուրացիկներ, կրոնավորներ
- հ . Ասդատ — երկրի սերմեր
- հ . Ասման — երկինք
- ձ . Ձափատ — պտղաբեր ծառեր
- հ . Մահրասֆանտ Մանսաբասբանտ — արքայություն
- հ . Անիրան — հարսանիք

Այս օրապահ ազատներից գատ՝ մոզերի գրքերում հիշատակվում են նաև ուրիշներն էլ, ոմանք՝ պահպանության կամ ինչ-որ հատկության նշանակությամբ, ոմանք՝ ոչ, կամ մեզ են անծանոթ, որոնց մեջ երևելիներից մեկը Վանանդը կամ Վենանդն է, որի անունը հիշեցնում է մեր Գողթն գավառի մասը: Այսպես էր կոչվում նաև հարավի պահապան մի աստղ: Ասենք նաև, որ Վանանդը դժխքի շահապետն ու դատավորն էր: Ազատներից են նաև՝ Հում կամ Հաում՝ աճելիության և ծովի խնամող . Պարզի (Պե՞րճ), որ համարվում է Հոմի ընկերակից կամ համհարզ . Նիրյուշենկ, Նարուշանկ . Ռադտեսդ, Ռադատասդ . Դահան, Տահաման՝ հոգեհան հրեշտակ . Հաբդուրենկ՝ Սայլի յոթ աստղերի պահապան . Ադարերաս (՞) . Ղուպարի, Ղարպարի . Խեշասպատ . Հարուտ և Մարուտ (Հարաող, Մարաող), որոնք ապստամբել են Որմիզդի դեմ և պատժվելով գլխիվայր կախվել Բաբելոնում . Ֆյուրիհունտա, Ֆուրաոհունտա . Պատրան՝ հողմերի շարժիչ . Պեշդեր կամ Դաշտեր՝ մարդկանց սննդատու . Ռևանպախշ՝ հոգետու՝ հոգեհան Դահմանի հակառակ/ Ղերուդաման, Ղարաողաման՝ մարդկանց գործերի խնամակալ . Պեհրամ՝ կրակի տեսուչ . Արավիսուրա, Անահիդա՝ երկնային ջրերի և աղբյուրների պահապան, որ համարվում է իգական, ինչպես և Մանրեսբանտը՝ խելամտության ներշնչողը . Ռուշնի, Ռեշնևասդ՝ մեկ բյուր ընկերներով ճիշտ վարքը հսկող . Հոնվետ,

Օշովես, Ֆոհուխեշեթրե (այս երեքն էլ ուրիշներ են, այսինքն՝ իզական ազատներ):

Մրանցից ոմանք համարվում են հրեշտակապետերի օգնական և կոչվում են նրանց համքյար: Երևելի բոլոր արարածներին էլ հատուկ խնամող կամ հսկող ոգիներ կային . ինչպես՝ արեգակին՝ Խուրշիտը, լուսինին՝ Մաոնհան, երկրին՝ Սպանդարմատը, ջրին՝ Ավան, օդին՝ Կովատը, անձրևներին՝ Դեշտար Տիրը, և այլն, և այլն:

Հիշեցինք, որ բոլոր աստվածազան ոգիներից գերագույնն էր Միհրը, և նրան նվիրված ամիսը, օրը և վեցօրյա տոները միհրական էին . դրանց ժամանակ ներելի էր անգամ պարսից թագավորի (ըստ հույների) մինչև գինովությունը խմելն ու հրապարակավ պարելը, ինչպես բարեկենդանին: Եվ քանի որ այսպիսի օրերը ախորժելի են մարդկանց բազմությանը, բավական է, որ դրանց առիթը՝ Միհրն էլ շատ սիրելի լիներ, նաև ավելի, քան ինքը՝ Որմիզդը, և ոչ միայն Պարսկաստանում և սահմանակից աշխարհներում, այլև արևմուտքում, որտեղ մինչև իսկ հյուսիսային կողմերում գտնվում էին Mithriaques կոչված միհրական պատկերներ, որ (ինչպես հիշատակել ենք) կերպարանավորում են փոյուզիացու կամ հայի գդակով և զգեստով մի երիտասարդի ծունկը դրած մի ցուլի վրա, որին մորթում է . մոտը նույն հագուստով մեկ կամ երկու անձինք են՝ բռնած մեկական ջահ՝ մեկի ծայրը վեր, մյուսինը վար, որ նշանակում են գիշերն ու ցերեկը: Տուլի մոտ և ներքևում եղած շունը, օձը, կրիան, կարիճը տարվա եղանակների նշաններն են . երբեմն էլ պատկերվում են երկնքի կենդանականարի նշաններ, արև ու լուսնի մահիկ:

Հույներն էլ ծանոթ և նրանց մեջ ընդունված էին միհրական տոնն ու պաշտամունքը, որ տեսանք, թե ինչպես էր նկարագրում Գրիգոր Աստվածաբանի ճառերի մեկնիչ Նոննոսը: Մեկ ուրիշ մեկնիչ էլ գրում է . "Հեթանոսք՝ գայնոսիկ որ գՄիթրոսի տանջանսն կրեր՝ գրէին գնա որդի մեծին Արամագդայ, ոչ բնութեան՝ այլ կոչմամբ":

Միհրից հետո մոզերի համար մեծապատիվ ազատ էր Տիրը, որի պաշտամունքն էլ հայերիս մեջ հիշատակել ենք, ինչպես նաև քիչ վերը հիշատակեցինք նրան նվիրված ամիսը, օրերը և տոնը:

Ըստ մոզերի՝ բարերար ոգիներին կամ ազատներին ներհակ՝ կային նաև չար ոգիներ կամ դևեր, ինչպես Ռոմիգոյին՝ Ահրիմանը: Սա կոչվում է նաև Տարուպի և Կանամինո, որը նշանակում է "չարաճճի": Վեց Ամշասփենտներին էլ հակառակներն են՝ Աքունի՝ կովարար, Անտև կամ Անտար՝ մեղսատիժ, Կավել կամ Սավան՝ բռնաբարող, Գարմատ, Խեռ, Թարիգ կամ Թարիք՝ նախանձոտ, Ջարաչ կամ Ջարիչ՝ հափշտակող: Ազատներից ամեն մեկին հակառակողն էլ կար, որոնցից հիշատակեք մի քանիսին՝ Աշմուղ կամ Աշենատող՝ ստության և աղանդների դև . Ղանճեսդա-Ղանամինո՝ Ահրիմանի համհարգ . Ասֆունճակեր՝ բքաբեր, ամպրոպահույզ . Ասքանեշ և Ասքանեշ՝ Ժանգահար . Տուշային՝ երեխաներին մուրեցնող, Բեդիյարահ՝ վշտացնող, Ահարիման՝ երկրի բերքի ապակիչ . Հիշիմտիվ՝ մահաբեր, Սերոշի հակառակորդ . Միիր-Տերուճ՝ ուխտադրուժ և վեց մեծ մեղք . Լաֆիս՝ աղոթողներին շփոթեցնող . Նիագ (նաև հայերեն)՝ ազահություն . Ռ-ասակ՝ նախանձ . Խագամ (հայարեն՝ խագմ)՝ կռիվ . Վարուն՝ արհամարհանք, հպարտություն . Պադմուճ՝ գանգատ . Պաս՝ համառություն չարիքի մեջ . Դիր՝ թուլություն, հիվանդություն . Նագուշ՝ ճանճիկ դևը, որ հյուսիսային կողմից . Վիգար կամ Վիգարեստ՝ հոգեկապ դև, և այլն: Գլխավոր դևերը, ըստ մեր բառի, կոչվում են տակա, տիվ ուրիշները՝ տերու, ըստ մեզ՝ դրուժան, և տուխս, որ թերևս լինեն մեր թուխերը: Եզնիկը հիշատակում է նաև Մահմի կամ Մահմե մի դևի, որը գիտեր լույսի ստեղծման գաղտնիքը, և "որում՝ ցայժմ պաշտօնեայք այնր քէշի՝ երիցս յամի գոհս մատուցանեն":

Մոզերի աղանդի հոգեդեն էակների կամ պատկերների մի զարմանալի կամ դժվարիմանալի տեսակ են ֆրավաշիսները, որոնց հետո անվանել են ֆրատուրվա, ֆերուիեր, որ համարվում են էակների ու հոգիների նախասկիզբ գաղափարներ կամ Աստշու իմացության մտավոր պատկերներ կամ հոգիների հայելիներ՝ նման Պլատոնի կարծած նախաստեղծ հոգիներին, որոնք ժամանակի մի պահի միավորում են մարմինների հետ: Աքենենյան թագավորների քանդակների վրա (Պերսեպոլիսում) կերպարանավորված են ֆերուիերներ՝ որպես մինչև մեջքի կեսը թագավորի պատկերներ՝ երկու թևերով մի շրջանակի մեջ:

Որքան որ մոզերի սկզբնական կրոնը և պաշտածը միաստվածություն էր և բարիի պաշտամունք, սրա հակառակ իմաստը՝ չարը, այնքան գատեց հեռացրեց այդ երկու գաղափարները, որ ամենայն չարը հարավեց դիվական,

ամենայն բարին էլ՝ աստվածային: Ըստ այսմ՝ տարրերը, մանավանդ գլխավորները՝ հողը, ջուրը, հուրը և հողմը, սրբազան և պատվելի եղան: Երկիրը այնքան սրբազան էր համարվում, որ անվայել էր մահացածներին նրա մեջ թաղելը, այդ պատճառով նրանց գցում էին ծառերի վրա կամ բաց կամ շրջափակված մի տեղ, մինչև որ գազաններն ու թռչունները ուտեին մարմինները, ապա ոսկորները ժողովում էին դախմաներում՝ գերեզմանատեղերում առանց թաղելու: Եվ եթե սխալմամբ թաղված լիներ, այդ տեղը 50 տարի թողնվում էր անգործ ու անմշակ: Ջրի սրբության պատճառով էլ չէին համարձակվում նրանով լվացվել, այլ լվացվում էին գումիզով (կովի մեզով): Այս էր Հազկերտի կամ Միհրներսեհի հրամանով հայերին տրված պատվերը . "Ձեռք՝ առանց կովմիզոյ՝ մի՛ լուսացին": Ասում են, որ Ներոն կայսեր մոտ գնալու համար Տիրիթ Պարթևը այն պատճառով բռնեց ցամաքային երկար ճանապարհը, որ նավագնացությանը ծովը չպղծի: Իսկ հրի սրբությունը և պաշտամունքը շատ անգամ հիշվեց և հայտնի է մինչ հիմա: Քանդակների մեջ էլ է երևում, ինչ որ նկարագրել են տեսնողները և պատմիչները . ասորուշանի կամ կրակավառ բազիլիկների մոտ կանգնած են երկու պաշտամունքնավար՝ մոզ կամ մուպետ՝ ծնոտները կապած բերանակապ լաշակով կամ կապերտակով (որ շունչները կամ թուքն ու լորձունքը կրակին չդիպչի), որը կոչվում են փանամ կամ փանդամ, պանամ, պադան, փագանք Այսպես է գրում Ոսկեբերանի՝ Եսայու մեկնության մեր թարգմանիչը . "Այժմէն իսկ ի տօնսն Կապերտակս իմն գերեսօքն պատեն և Փագանս ի բերան, առ մոլութեանն":</i>, կամ գլուխներին դրած խույրի փեշերով են ծածկում բերանները, որ անընդհատ աղոթքներ են մրմնջում, իսկ ձեռքներին բռնում են նոնենու կամ հոսու մանր ճյուղերի (թվով 22 կամ 35) տրցակներ, որ կոչվում են պերսամ, իսկ մեր գրքերում՝ բարսմունք, որ, ըստ սմանց, նույնն է, ինչ վարսաման բույսը (Tymus Seryllum), որի ճյուղերն էլ սովորաբար բռնում էին կրակապաշտները: Ինչպես գրված է ս . Հիզտիբուզտի վկայաբանության մեջ, մոզերի գլխավորը կամ նրանցից մեկն էլ ձեռքուր ուներ "ուռն, որով հրամայէր", որ մի փայտե գավազան էր՝ իշխանության նշանակ՝ կոչված իսամ կամ էսաման: Սույն վկայաբանության մեջ կրակի մոտ մոզերի կանգնելու կերպը կոչվում է յառակի կալ, որը թերևս նշանակում է "բերանը կապած կանգնել": Հազկերտը հրամայում էր, որ հայերը այս բերանակապը կրեին նաև խմոր թխելու ժամանակ . "Հայք՝ առանց փանամի մի՛ գանգցին": Դարձյալ ի պատիվ կրակի՝ հրամայվում էր "Ծիրտք և քակորք ի կրակ մի՛ եկեսցեն": Այրված-մաշված

կրակի մնացորդն անգամ՝ մոխիրը, սրբազանացված էր . պետք էր ժողովել ու լցնել մոխրանոցներում, որոնք յոթ մեծամեծ ատրուշանների կամ կրակատների մեջ էին, և պաշտամունքավարներից ճշտությամբ պահանջում էին մոխրի քանակը . սա էր Եղիշեի գրքում հիշատակված մոխրաչափ կարգը: Նույն հրամաններում հիշատակվում է նաև կապճաթիվ կարգ, որ մի որոշված չափով մանր ճիճուներ, մրջյուններ, գորտեր և այլն ժողովելն էր իբրև Ահրիմանի կողմից ստեղծված պիղծ (խարճասդար) կենդանիներ, և դրանց ջնջելը կամ մոզպետին ուղարկելը, որ ապահով լինի, թե կրակի մեջ չեն գցվել:

Կրակի պաշտամունքի հանդիսավոր ժամերը օրվա հինգ պահերն էին՝ ըստ պարսիկների՝ կյահ: Իսկ կրակի ազնվագույն նվերն էր հոման, ըստ հնդիկների՝ սոման, որ, ըստ ոմանց, համհամ կամ համիմ անուշահոտ ողկույզներ է բերում և հյութ: Այս հյութից հունցված կտորներ նետում են կրակի մեջ: Ըստ բուսաբանների՝ բույսի հատուկ անունն է *Sarcostema viminalis*: Կրակին կենդանիների գոհաբերություն չէր լինում, բայց բոլոր ուտելի կենդանիներն էլ հարկ էր նախ նվիրել նրան՝ իբր սրբագործելու համար և ապա մորթել և ուտել: Այս է «յագել» կոչվածը (Եղիշեի գրքում) և պատվիրվածը . "Պատրուճակք մի մեռցին անյագ, եթէ յօդեաց իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջառոց, և եթէ ի հաուց և եթէ ի խոզաց": Չոհաբերված և նվիրաբերված միսը կոչվում էր միյարտա (մկո՞րտ): Մի սովորական նվեր էլ բաղարջ հացի մանր նկանակն էր, որը կոչվում էր տարուն կամ տարանոն: Վերոհիշյալ ս . Աստվածատուրի (Հիգտիբուգտի) վկայաբանության մեջ հիշատակվում է նաև կրակին աղտեզ գոհեր մատուցելը, որը ինչ է նշանակում՝ չգիտեն: Չոհելը և աղոթելը, ըստ մագդեգականների, միանշանակ կոչվում էր յագ և յագել:

Այսքանը բավական համարենք՝ որպես ծանոթություն Չրադաշտի և մոզերի կրոնին, որ դեռ շատ ու շատ ավանդություններ և վարդապետություններ ունեն՝ իրարից տարբեր և շատ կամ քիչ: Մեր Եղիշե վարդապետը իր ժամանակ՝ 5-րդ դարում, ասում է . «Հինգ կեշտք են՝ որ գրաւեալ ունին գամենայն օրէնս մոզութեան», և դրանք են նախ՝ ընդհանուր զրադաշտական կրոնը, ապա ամպարտքաշը, բոզպայիտը, պալիսիստը ու պարսկադենը: Հայտնի է, որ վերջիններս ավելի նոր ժամանակների աղանդներ էին՝ մեկը՝ պարթևների, մյուսը՝ Սասանյանների տերության օրոք ընդունված, որոնց գանազանությունը և

հավելվածը մեզ շատ ծանոթ չեն ու մեր նպատակին անհրաժեշտ չեն: Եղիշեն ավելացնում է, թե այս հինգից գատ՝ «է՛ միս եւս այլ վեցերորդ, զոր Պետմոզն կոչեն», և ով որ այս բոլոր աղանդների կամ մասերի հավատին հմուտ էր, կոչվում էր համակղեն , այսինքն՝ ամենահավատ: Այսպիսին էր այն մոզպետը, որին բանտարգելության և փորձությունների հանձնվեցին ս . Ղևոնդյանները, որոնց շնորհիվ նա ընդունեց քրիստոնեությունը և կատարյալ հավատացող ու սրբերին պսակակից դարձավ նրանցից առաջ: Բառից հայտնի է, որ մոզպետ կամ մյուպետ նշանակում է «մոզերի գլխավոր», ինչը 5-րդ դարում համապատասխանում էր մեր եպիսկոպոսին: Բայց հետզհետե այդ անվան կարևորությունը պակասում է, և այն այժմ նշանակում է «քահանա», որը 5-րդ դարում կոչվում էր մոզ:

Դիտելի է, որ «Ավեստա»-ում քահանային կոչում են արարվան և ոչ երբեք մոզ: Այս գրքում վարդապետին անվանում են անթրաբաիդի, որից էլ կրճատվելով դարձել է հերպատ՝ «վարդապետ»: Այժմ հերպատները կազմում են քահանաներից ու մովպետներից ստորակարգ մի դաս: Գերագույն մոզպետը կոչվում էր տեսդուրի տեսդուրան, որ բառացի նշանակում է «հզոր ձեռքով (ձեռներեց)», որից էլ թվում է մեր դաստիարակ բառը: Եղիշեի դարում ասվում էր մոզպետաց մոզպետ, ինչպես մեր նախնիների գրքերում գրվում է մովպետան մովպետ: Այս կոչման հետ Եղիշեի գրքում գրված է նաև ռատ, ինչը ոմանք մարդու հատուկ անուն են կարծել, մինչդեռ նշանակում է «տեր, գիտուն, մեծ»:

Մոզերի զգեստը լիովին սպիտակ պատմուճան է և կոչվում է սադրա: Մեջքերին չորս հանգույցով գոտի է (քուստի), գլուխներին՝ հայկական կամ փոյուզիական խույր կամ գդակ՝ երկար ականջակալներով կամ փեշերով՝ բերանը դրանցով ծածկելու համար: Մոզպետների խույրն ավելի ուղիղ է, իսկ ձեռքներին բռնածը՝ ուռնին և բարսմունքը, արդեն հիշատակեցինք:

Հարևանցի մի խոս էլ ասենք նաև մարդկանց ու արարչության վերաբերյալ մոզերի կարծիքի մասին, ինչը գուցե մեր հին հայերին էլ ինչ-որ ժամանակ ընդունելի եղած լինի, թեև շատ արտառոց է: Ամշասբանդներից հետո և բոլոր այլ արարածներից առաջ եղել է, կամ Որմիզդը ստեղծել է Ապուտատ կոչված մի ցուլ, որին սպանել է նախանձող Ահրիմանը: Բայց Որմիզդը նրա ավիշից

գոյացնում է բույսերն ու կենդանիներին, նաև առաջին մարդուն՝ անվանված Քեյունորդս կամ Քեյյուներս . սրան էլ է չարը սպանում: Իսկ Որմիզդը նրանից էլ ստեղծում է մի այր ու մի կին՝ Մեշիա ու Մեշիանա, ինչպես Ադամ ու Եվա, որոնք դառնում են մարդկության նախածնողները: Այսպիսի ծագման պատճառով ցուլը, մանավանդ սպիտակը մեծ պատիվ ունի մոզերի ու նաև հայերիս մեջ, ինչը հայտնի են դարձնում ՏԲդատի և նրա հոր՝ Խոսրովի արած գոհաբերությունները և նվիրաբերությունները իրենց չաստվածներին: Եվ գիտուններին թվում է, թե Նինվեի նորագյուտ ավերակների մեջ գտնված մեծամեծ քարեղեն ցուլ-առյուծի և մարդու միացյալ արձանները այս նախաստեղծ ցուլ կենդանուն վերաբերող ավանդության պատճառով են կանգնած արքունիքի դռների և պարիսպների մոտ:

Մարդու վախճանի մասին ավելի ճիշտ կարծիք ունեին մոզերը՝ ընդունելով հանդերձյալ մի կյանք՝ բարիներինը՝ արքայություն, չարերինը՝ դժոխք, որ կոչվում է Տուգախ: Այս երկուսի միջև կա Չինևատ կոչված մի կամուրջ, որով պիտի անցնեն արքայություն գնացողները: Եվ որպեսզի Ահրիմանը նրանց վրա չհարձակվի, այնտեղ պահապան է կանգնում մի մեծ և ահավոր շուն՝ Յոհակ-Կուաշ անունով (թերևս, ըստ հայերեն ցուլ բառի, «շան դուն»՝ նշանակությամբ): Արքայությունը կոչվում է Ահուվահիսդա, այսինքն՝ «ազնիվ բնակարան»: Այն երեք կարգ կամ աստիճան է՝ իբրև երկնքի երկինքներ: Առաջինը՝ Համիստան-պեհիշդը, բարձրանում է երկրից մինչև աստղերը . երկրորդը՝ Մահ-բիա-պեհիշդը՝ աստղերից մինչև արեգակը, երրորդը պահլավերեն կոչվում է Կարո-տմանա, որ նշանակում է «երգերի տուն», նոր պարսկերեն՝ Քարագման: Բուն արքահարանը Որմիզդի բնակարանն է; նա բազմում է Վեհեշդեն գահին՝ Հարա-Պերեգայիդի սրբազան և բարձր լեռան գագաթին, որից՝ կովկասյան ու պարսկական Էլբրուս լեռան այժմ ծանոթ անունը:

Պեյմեն հրեշտակապետը արդարների հոգիներին առաջնորդում և անվտանգ հասցնում է արքայություն . ընդհակառակը, մեղավորները, այդ կամուրջի վրա տատանվելով, գլորվում են ներքև՝ դժոխքի մեջ: Իսկ միջին հոգիները, որոնց բարին ու չարը հավասար են, մնում են վերոհիշյալ Համիստան-պեհիշդ կայանում: Մեռյալների հոգիների համար սահմանված են աղոթք ու աղոթքի

չափ և աղաչանք Դահման հոգեհան հրեշտակին, որի անունով էլ կոչվում են ննջեցյալներին վերաբերող աղոթքները: Սովորական աղոթքն է աֆրինը, իսկ գովաբանականաւը՝ նյայիշը: Մեծամեծ մեղքերը կոչվում են դանաֆուր: Մեղքերի քավության գլխավոր ապաշխարանքը վնասակար ճիճուներ ու գեռուններ սպանել-չնջելն է: Աշխարհի վերջը պիտի լինի երրորդ հազմարայակից հետո, այսինքն՝ Չրադաշտից 3000 տարի անց, երբ պիտի երևան Հոշեներպամի և Հոշեներմահի (ինչպես Ենովք և Եդիա) հրաշագործները՝ մարդկանց բարի վարք քարոզելու համար: Նրանցից հետո Իրան երկրից՝ Գանսեից (Գանձա՞կ), պիտի գա Մերխոշը՝ Չրադաշտի քաջ հետևորդը, և հաղթելով Ահրիմանին՝ 4-րդ հազարամյակը պիտի սկսի մեռյալների հարությանը: Ինչպես պիտի լինի ֆրաշաքարդը (հրաշակե՞րտ)՝ հարությունը՝ Չրադաշտն ինքն է հարցրել Որմիգդին, և սա պատասխանել է . «Ինչպես ցորենի հատը, որ ընկնում է հողի մեջ, բուսնում և աճում է, այնպես էլ երկիրս նորոգված պիտի դուրս բերի ոսկորները, արյունը և կյանքը, ինչպես որ էին առաջ»: Մերխոշը պիտի մարդկանց դատի . անմաքուրներին՝ համառոտ, բայց սաստիկ կերպով պիտի մաքրի-քավի, մեծ մեղավորներին, որոնք կոչվում են դարվատ կամ դարվանտ, պիտի դատապարտի: Արդարների և մեղավորների՝ մեծ լացով և կոծով բաժանումից հետո երեք օր ու երեք գիշեր ահավոր հրդեհ պիտի լինի, որ քարերն ու մետաղներն էլ հալեցնի, մեղավորներն ու դևերին էլ: Այդ օրերից հետո երկիրը պիտի երևա մաքրված, նորոգված: Մաքուր մարդիկ էլ պայծառացած պիտի ապրեն 3000 տարի՝ կերակուրի կարոտ չլինելով, խմելով միայն կենսատու հոմ ծառի հյութը կամ Հետյավեշ ցուլից բխածը: Այդքան տարիներից հետո պիտի լրանա աշխարհիս 10000-ամյա ժամանակը: Ի՞նչ պիտի լինի դրանից հետո: Կարծում են՝ այժմ մոզերն էլ չգիտեն: Բայց հին հույն հեղինակ Թեոպոմպոսը, որ մանրամասն գրել էր Չրադաշտի վարքն ու վարդապետությունը (ներկայումս կորած, բայց Պլուտարքոսի կողմից փոքր-ինչ ծանուցված), ասում է, թե դարձրայլ 2000 կամ 12000 պիտի հանգչեն Որմիգդի հետ: Եվ հետո, թվում է, աշխարհը և ժամանակի շրջանը պիտի վերստին նորոգվեն՝ այսպես կտրատելով մոզերի կարճամտության հավիտենականությունը:

Այսպիսի խառնիխուռն հավատ ունեի՞ն և մեր հին հայերը: Հավանական է՝ ունեին, թեև ոչ բոլոր հայերը: Դիվական պաշտամունքների հորդորող կամ

նորոգող Արտաշես Բ-ն ուներ մի տանեցի (Խորենացի, Բ . ԽԸ)՝ «աշակերտ մոզի ուրումն երագահանի, որ յայն սակս Մոգպաշտէ անուն կարդային», որին Երվանդի եղբոր՝ Երվազի փոխարեն քրմապետ կարգեց: Սրանից գուշակվում է մոզերի աղանդի՝ հայերի մեջ ընդունված լինելը: Մոգպաշտե բառն էլ հասկացվում է որպես մոզերի վարդապետությանը հետևող և պարսկերեն մողբաշդի է: Պատմությունը վկայում է, ինչպես առաջ հիշատակեցինք, որ երբ Արտաշիր Սասանյանը նվաճեց Հայաստանը, կրակապաշտությունը մտցերց ոչ իբրև նոր կրոն, այլ «զՆորն Որմիզդական որ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան՝ անշէջ հրամայէ լուցանել»:

Բայց թվում է, թե երբ Տրդատը հաղթողաբար վերադարձավ Հայաստան, պարսիկների հետ վռնդեց նաև նրանց պաշտամունքը, գոնե իր սեփական արքունիքի սահմաններից, քանզի նրա հրովարտական մեջ (եթե համարենք վավերական) ո՛չ կրակի հիշատակություն կա, ո՛չ էլ լուսատուների պաշտամունքի: